

## תוכן העניינים

	תודות
1	מבוא
1	1. ההשגחה האלוהית בתפיסת החסידות
4	2. על אופיה של האמונה בהשגחה לאורך הדורות
8	3. אופי הדיון ומטרותיו
8	4. דרך העיון בדרושים וגבולות הדיון
	<b>פרק ראשון: אופיה של ההשגחה ב"מגיד דבריו ליעקב"</b>
13	לר' דב בער ממעזריטש
13	1. "בכל תנועה נמצא הבורא" או "הכל תלוי בידי האדם"?
15	2. "חסד ה' מלאה הארץ" – ההשגחה, המקל והעין
26	3. "וכל בניך למודי ה'" – הבן המשנה את רצון האב
36	4. "ונחנו מה" – הצדיק המושגח והמשגיח
	5. אור הגנוז לצדיקים – יכולת שינוי הטבע על ידי עלייה
49	אל האין
65	6. מוות וחיים – ביד התודעה
71	7. "הלא הכל בהשגחה פרטית" – השגחת השכינה בגלות
75	8. עבודת ההשגחה – אמונה, הסתכלות ודיבור
84	9. רמות השגחה
86	10. "הלא כל זה בהשגחה פרטית" – השגחה בצוואת הריב"ש
96	11. דרכי השגחה ודרכי דרשה
	12. "וליימות המשיח יתגלה הנתיב" – על תפקיד האדם בגאולה
115	ועל משיחיות
122	13. ביטול, איון, רצון, עלייה וירידה
127	14. השגחה וטרמיניזם
131	<b>פרק שני: אופיה של ההשגחה בדרושי ר' יעקב יוסף מפולנאה</b>
131	1. על אופיים של ספרי ר' יעקב יוסף

135	2. אמונה בהשגחה פרטית
136	3. בחירה או דטרמיניזם?
148	4. תאורגיה, מאגיה – דע מה למעלה ממך
155	5. ביטחון, דבקות והשגחה
200	6. דרכי הפעולה לשינוי המציאות
222	פרק שלישי: אופיה של ההשגחה בדרושי ר' מנחם נחום מטשרנוביל
222	1. "כל שבעולם הוא גילוי אלהותו"
225	2. הנהגת העולם והגאולה
251	3. פעולת האדם
278	4. השגחת האל על האדם
298	5. מקור הרע הקורה לאדם
303	6. הקב"ה מסר הנהגת כל העולמות לישראל
310	מסקנות ומשמעויות
310	1. הבחירה הרחבה כנגזרת מן העבודה בגשמיות
312	2. כוח הדיבור – כוח הדרשה לפעול
313	3. שלושה בעלי דרוש שונים
315	4. משהו על שאלת החידוש שנחסדות ודרכי מחקרה
316	קיצורים ביבליוגרפיים
337	מפתח עניינים
351	מפתח מקורות
385	מפתח אישים
386	מפתח חוקרים

# מבוא

## 1. ההשגחה האלוהית בתפיסת החסידות

תפיסת ההשגחה בחסידות לא נחקרה עד כה באופן מקיף. מגמות אשר נראות כעומדות ביסודה של התנועה ושאלות התפתחותה לדורותיה העסיקו את המחקר, ודחקו לשוליים שאלות אחרות, אף על פי שפעמים דווקא מהשוואת עמדות בנושא מסוים אפשר לעמוד ביתר דיוק על אופיים הרוחני וההגותי של האוחזים בהן.<sup>1</sup> מכמה מקורות מתקבל רושם שגדולי החסידות החזיקו בתפיסה של השגחה פרטית מוחלטת.<sup>2</sup> לדוגמה, מסופר ב"שבחי הבעש"ט":

פעם אחת היה הבעל שם טוב בק"ק נעמרוב. והיה הולך הבעש"ט מבית גדול לבית קטן עד שתעה למרתף, ונכנס למרתף. וציוה לבדוק המזוונות. שאל אותו איש אחד: "ואם יתעה איזה אדם יתלה תיכף באיזה דבר? שמא מקרה הוא?" השיב לו הבעש"ט: "אצלי אין מקרה". ומזה יאמין כל אדם, שכל דבר בא בהשגחה ולא יתלה במקרה ח"ו.<sup>3</sup>

ובתרגום מן הנוסח היידי: "השיב: זה אצלך כך, אבל אצלי אין שום מקרה, אני יודע שכל דבר, מגדול ועד קטן הכל השגחה משמים, על כן צריך כל

1 ראו בן יחזקאל, למהות. על הקושי ב"דליית המרגליות של המחשבה העברית המקורית" מ"כל פינות הספרות החסידותית", כלשונו, ראו שם, עמ' 44-45. דומה שבן יחזקאל היה חלוץ המנסים ללכת בדרך זו. אידל, ארץ ישראל, עמ' 256-259, סבר כי קיימת בחסידות נטייה לשיח פחות מדויק ומובחן מזה שאפיין את ההגות הקבלית. אך דווקא בשל הרחבת משמעותם של מושגים, עולים חשיבותם והמטען הרגשי שהם נושאים. אפשר שמשנה תוקף לדברים אלה נותנים מושגים כגון "השגחה", שהורתם בספרות הפילוסופית, אף כי שימשו בכתבי מקובלים והוגים המושפעים מהם.

2 אשתמש במונח זה לבטא אמונה בהשגחה החלה על כל פרטי המציאות, בכל עת. ראו להלן הערה 6. השוו מורה נבוכים, ח"ג, פרק יז, הדעה השלישית (מהד' שורץ, עמ' 476).

3 שבחי הבעש"ט, עמ' 252 סעיף ק"נ. כפי שציין מרק, מיסטיקה, עמ' 20, למרות הקושי בשימוש ב"שבחי הבעש"ט" כמקור היסטורי, הוא משקף את תדמיתו של הבעש"ט בעיני חסידים החל בתקופה שבה סופרו הסיפורים, כלומר זמן קצר לאחר פטירתו.

אדם להתבונן על כל הדברים".<sup>4</sup> בכתבים המיוחסים למגיד ממעזריטש ישנה הוראה "כי כל מה שאדם רואה ישים אל לבו למה הראה לו הקב"ה [זאת], הלוא הכל בהשגחה פרטית".<sup>5</sup>

במאה העשרים התרבו, אצל חסידים ושאנים חסידים, דיונים מפורטים על ההשגחה. אדמו"רים וכותבים חסידיים הדגישו כי הבעש"ט גרס קיומה של השגחה פרטית לא רק על האדם, אלא גם על הדומם והצומח, וכי זה אחד מעיקריה של החסידות.<sup>6</sup> דומה שהחוקרים קיבלו בדרך כלל קביעה זו וכמעט שלא בחנו את ההקשרים שבהם היא מבוטאת או את קיומן של אמירות שמשמען אחר.

מנדל פייקאז<sup>7</sup> עסק בהשגחה הפרטית כחלק מדיון במקורות חסידיים המצביעים על היות "האדם ככלי ביד האלוהים", והתפלמס עם גישות המייחסות לחסידים תפיסות מיסטיות. הוא הצביע על מקבילות בין אמירות חסידיות על השגחה פרטית לבין ניסוחים דומים בדורות קודמים, ואצל ר' חיים מוולוז'ין. לדעתו של פייקאז, "האמונה בהשגחה האלוהית הטוטאלית ותחושת העולם האקוסמיסטית" היא "נחלתם של מאמינים בכל הדורות".<sup>8</sup> האמונה בהשגחה פרטית נובעת מן האמונה באימנציה האלוהית. נראה שפייקאז אמנם סבר שגישה זו מאפיינת את הוגי החסידות, אך הוא לא ראה בתפיסה זו חידוש או ייחוד.

4 שבחי הבעש"ט, עמ' 253 הערה 4.

5 ראו להלן פרק ראשון סעיף 7.ב.

6 ראו למשל שומר אמונים א, דפים קב ע"א-קמ ע"ב; וכן דברי האדמו"ר מליובאביטש: "וזהו גם כן מתוכן יסוד העיקרי של תורת הבעל שם טוב: השגחה פרטית, היינו, שהשגחתו של הקב"ה אינה רק על ענינים כלליים דוקא, כללות קיום המין וכו', ולא רק על ענין קטן סתם, אלא גם על ענין קטן שבקטנים, וכפי שמוסיף בעל ההילולא [= חותנו, הרב יוסף יצחק, קודמו בהנהגת חב"ד], שבאופן כזה נשלמת הכוונה העליונה" (תורת מנחם, כרך כז, עמ' 329, ההדגשה שלי). וראו באריכות דבריו: רמ"מ, אגרות קודש, ח"א, קונטרס השגחה פרטית, עמ' קסח ואילך. עד כמה שמצאתי, המקורות המפורשים שבהם מדובר על השגחה אפילו על דומם וצומח, שאדמו"רי חב"ד מצטיים בשם הבעש"ט בעניין זה, הם מ"גניזת חרסון" (ראו ליקוטי דיבורים, חלק ראשון, עמ' 112), אשר מקובל במחקר שהיא כוללת כתבים מזויפים. ראו דובנוב, חסידות, עמ' 425-433; גריס, ספר, בתחילת הפרק הראשון ובהערה 1, בעמ' 110. אפשר למצוא מקורות חסידיים ברוח זו בספר בעש"ט על התורה, כגון: בראשית לט; לך לך, לא; מקץ, יא; שמות יז; אסתר ה (בסוף כרך ב), אך יש לבדוק כל אחד מציטוטים אלה במקורו ובהקשרו.

7 פייקאז, בין אידאולוגיה למציאות, עמ' 99-103.

8 שם, עמ' 99.

יעקב חיים חרל"פ, במאמר העוסק בהשגחה בחסידות,<sup>9</sup> הנגיד בין תפיסת הרמב"ם ל"תפיסה החסידית", שלפיה "ההשגחה הפרטית מקיפה את כל היקום, גם את החי, הצומח והדומם".<sup>10</sup> מתקבל רושם שהכותב קיבל את הקביעות החסידיות המאוחרות<sup>11</sup> בעניין זה כפשוטן, וסבר כי תפיסה זו נגזרת מרעיון הנוכחות האלוהית האימננטית בבריאה.<sup>12</sup> אף שהוא הזכיר קיומן של תפיסות דומות גם קודם לחסידות, הוא לא ציין אותן או את זיקת החסידות אליהן. רון וקס<sup>13</sup> הציג את תפיסת ר' צדוק הכהן מלובלין, שלפיה ההשגחה הפרטית היא חלק מאמונת הייחוד. תוכנה של אמונת הייחוד הוא הידיעה כי "מלוא כל הארץ כבודו", כלומר ההכרה באימננציה האלוהית בכל היש. מכך נגזרת, לדבריו, השגחה פרטית על כל היש – על כל פרט במציאות: דומם, צומח, חי, מדבר. וקס הציג את המקורות לתפיסה זו בדברי הרמ"ק והשל"ה, והזכיר מעט מדברי הוגים חסידיים נוספים שהוא ראה את דבריהם כתואמים תפיסה זו. נראה כי הוא סבר שזוהי "דעת החסידות".<sup>14</sup>

רון מרגולין<sup>15</sup> עסק בתפיסות של השגחה בחסידות כחלק מניתוח האמונות החסידיות. אף הוא סבר כי בראשית החסידות הובנה האמונה בהשגחה פרטית כנובעת מתפיסת האלוהות הנוכחת בכול. החידוש שבתפיסת ההשגחה החסידית, אליבא דמרגולין, היה בהעברת המושג מן הרובד התאולוגי לרובד הקיומי-פסיכולוגי. ההשגחה אינה נבחנת בחינה רציונלית "על פי מידת ההגנה והחסות שהיחיד זוכה להן בחייו",<sup>16</sup> בחינה המערערת פעמים רבות את האמונה בצדק ובהשגחה האלוהית. ההשגחה היא התוכן של חיי האדם כפי שהם. כלומר, האדם חש מושגח באופן אישי מתוך התודעה שהכל אלוהות. כל מה שקורה במציאות, לטוב ולרע, הוא מעשה ההשגחה האלוהית, וממילא

9 חרל"פ, השגחה.

10 שם, עמ' 5.

11 ראו לעיל הערה 6.

12 חרל"פ, השגחה, מצטט מקורות שעניינם האימננציה של האלוהות בעולם. יש מקום לראות קשר בין רעיון זה לתפיסת ההשגחה, אך יש להבחין בין הדברים, בפרט לאור מחקרה של קויפמן (קויפמן, דרכיך) שהדגיש את מגוון האמונות ודרכי החיים בראשית החסידות בהיבט זה של האימננציה. בשולי הדברים יש להעיר, כי טענתו של חרל"פ שלחסידות תפיסת השגחה פרטית כפשוטה, אינה מתיישבת בקל עם חלק מן הראיות שהוא עצמו מביא (ראו שם, עמ' 13, הציטוט מן המגיד מאוסטרהא, והפרשנות לו על פי יעקבסון, החסידות).

13 וקס, רמב"ם, עמ' תיז-תיט.

14 השוו לעיל הערה 6 ולהלן הערות 46 ו-49 למבוא.

15 מרגולין, אמונה.

16 שם, עמ' 345.

אין עתה רע. זו גם התשתית לציפייה לנסיים, השכיחה בחסידות, שכן מכיוון שהמציאות הנראית לעין, "דרך הטבע" אינה אלא אשליה – שינויה אפשרי.<sup>17</sup> עם זאת, נראה כי מרגולין סבר שהשינוי אינו במציאות החיצונית אלא בתודעת האדם אשר "שרוי בחוויה של מושגח".<sup>18</sup> ה"ביטחון" החסידי משמעו, על פי מרגולין, התחברות מחשבתית אל האין האלוהי השורה בכול, אשר באמצעותה מתבטל הרע. גם כאן נראה כי לדעתו מדובר בפעולה תודעתית, שתוצאותיה אף הן בתחום התודעה ואינן ניתנות לקליטה בעין מצלמה.

ציפי קויפמן נגעה בעניין ההשגחה אגב דיונה ביחס שבין האימננציה לשלילת הרצון האנושי. היא עמדה על נקודה רבת משמעות לשאלת תפיסת ההשגחה: מן המימרות המובאות בשם הבעש"ט עולה מתח בין האמונה שכל מעשה ומחשבה של האדם אינם אלא לבוש והסתרה של האל, שמשמעה, לכאורה, שהאדם מופעל לחלוטין, לבין הדרישה ממנו להיות פעיל בכך שהוא יודע ש"הכול בידי שמים", ובכך לגרום ל"ייחוד".<sup>19</sup>

מן האמור לעיל עולה, שהמחקר בעניין ההשגחה בחסידות טרם מוצה, ולא נעשה עדיין מחקר פרטני מדוקדק של תפיסות ההשגחה בזמנים שונים ואצל אישים שונים בתולדות החסידות.

## 2. על אופיה של האמונה בהשגחה לאורך הדורות

השאלות הקשורות בהשגחה האלוהית על העולם, על האדם ועל ישראל, הכלל והפרט, נדונו רבות בהגות ובמחקר.<sup>20</sup> עם זאת לא נכתבה עד היום עבודה מחקרית מקיפה על תפיסת ההשגחה במקורותינו לאורך הדורות. הערך

17 מרגולין קשר זאת ל"משל המחיצות" המיוחס לבעש"ט במקורות שונים. ראו דיון מפורט על משל זה אצל קויפמן, דרכיך, עמ' 102 ואילך.

18 מרגולין, שם, עמ' 347.

19 קויפמן, דרכיך, עמ' 93: "הדיון יצביע על כך שהבעש"ט, כמו שאר ההוגים בהם נעסוק, סבור כי אכן האלוהות פועלת דרך האדם, ותובע ממנו להכיר בעובדה זו, אך במקביל אינו מסיק מכך מסקנות דטרמיניסטיות, ואין לו כל ספק באשר לרצונו החופשי וליכולת פעולתו העצמאית של האדם".

20 אציג כאן מעט מן השפע הרב שנכתב במחקר בדבר ההשגחה והנושאים המשיקים לה בהגות היהודית לדורותיה: א"ע, השגחה; אורבך, השגחה; בלייך, השגחה; בער, ספר חסידים; ברגר, טבע ונס; גזיאל, רלב"ג; דינסטג, רשימה; דנציג, רמב"ם; וינסטון, פילון; כהן-סקאלי, אברבנאל; פריק, פילון; פרוידנטל, רלב"ג; רוס, מהר"ל. ראו גם אריאל, השגחה.

שכתב פרופ' אלכסנדר אלטמן לאנציקלופדיה העברית על תפיסת ההשגחה בספרותנו בימי הביניים,<sup>21</sup> הוא ההצגה הטובה ביותר והמרוכזת של הנושא בתקופה מעצבת של תפיסות עולם ואמונות ודעות במחשבת ישראל.

המושג "השגחה אלוהית" כולל בתוכו כמה תחומים, שעם שהם קשורים זה בזה, אין הם זהים זה לזה, כגון שאלת ידיעתו של האל את המתרחש, שאלת חירותו של האדם לפעול אל מול ידיעת האל את העתיד, שאלת התערבותו של האל במציאות, אופיה וגבולותיה – לשון אחר שאלת מעמדו של הטבע אל מול הנס, ועוד. לא אעמוד על כל תהפוכותיה של תפיסת ההשגחה בהגות ישראל לדורותיו, ואסתפק כאן בסקירה ממעוף הציפור, שיהיה בה משום הכנה לדיונים שיעלו בגופו של הספר.

בלשון הראשונים בימי הביניים נדרש תרגום למושג רב המטען בפילוסופיה היוונית πρόνοια (pronoia),<sup>22</sup> אשר תורגם לערבית, Q. המתרגמים לעברית<sup>23</sup> גזרו לתרגום מונח זה את המילה "השגחה" מן השורש המקראי שג"ח (במקרא בא שורש זה רק כפועל).<sup>24</sup> ממהותה, הצריכה החשיבה המושגית, המאפיינת את הפילוסופיה הימי ביניימית, מונחים טכניים מעין זה. אכן, בהעברתם לתקופות ולדרכי חשיבה אחרות יש חשש לאנכרוניזם. זאת לא רק ביחס למקרא ולחז"ל, שם ספק אם אפשר לדבר על חשיבה מושגית, אלא אף ביחס לחכמים ימי ביניימיים שחשיבתם לא הייתה פילוסופית.<sup>25</sup> דומה שכך הדבר ביחס להוגים רבים, ובהם אלה שבתורתם עוסק ספר זה. אף שאין הם חפים מהשפעת החשיבה הפילוסופית, ומושגיה אכן חלחלו לחשיבתם, אין בכך להפוך את חשיבתם למושגית ומסודרת.

אפשר לראות בתולדותיה של תורת ההשגחה ביטוי לתמורות במחשבת ישראל במשך הדורות. הוגים במשך הדורות יצרו, כל אחד על פי דרכו, נוסחאות המשלבות את המסורת, את המקובל בחברה ואת מה שהעלתה רוח

21 א"ע, השגחה, טורים 478–483.

22 המושג הוא מאבני היסוד בחשיבה הסטואית, והוא הפך לסלע המחלוקת בין תלמידי אפיקורוס לבין תלמידי זנון, קרי: הסטואה. ראו למשל פטרס, מונחים, עמ' 164–165; מרלן, סטואה, עמ' 124, ברואר, סטואה, עמ' 112–116.

23 כתבי א"ע, השגחה (טורים 475, 478) מייחסים את החידוש לשמואל אבן תבון בתרגומו למורה נבוכים. ברם, קדם לו בכך אביו, יהודה אבן תבון, בתרגומו, כגון בתרגום ספר הכוזרי לריה"ל, מאמר ראשון, סימן ד ועוד.

24 במקרא מופיע הפועל שלוש פעמים, והמשמעות העולה מן ההקשרים והתקבולות היא: "להסתכל". ראו: ישעיה יד 16; תהלים לג 14; שיר השירים ב 9. ברוב הופעותיו בחז"ל משמש הפועל בהקשרים אנושיים, במשמעות "תשומת לב". ראו למשל בבלי, עירובין סג א וכן רבים.

25 השוו למשל תחילת דברי גרשום שלום בתוך א"ע, השגחה, טור 483.

הקודש שהופיעה בבית מדרשם.<sup>26</sup> נוסף על המקורות השונים, נדרש ההוגה לתת מענה למציאות ולשאלות שהיא מעוררת, כגון: "מפני מה יש צדיק וטוב לו ויש צדיק ורע לו, יש רשע וטוב לו ויש רשע ורע לו?"<sup>27</sup> או: "מפני מה ישראל מתפללים ואינן נענים?"<sup>28</sup> תפיסת ההשגחה הפשוטה, העולה מן המקרא ומדברי חז"ל, היא שהאל משגיח על כל בני אדם. בדרך כלל הוא נותן "לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו",<sup>29</sup> אם כי לעתים "דרך רשעים צלחה", והאדם נלאה מלהבין זאת.<sup>30</sup>

שתי הצהרות בדברי חז"ל, אשר להן השפעה לא מעטה על דרשנים והוגים לאורך הדורות הן: "הכול בידי שמים חוץ מיראת שמים",<sup>31</sup> ו"הכול בידי שמים חוץ מצנים פחים".<sup>32</sup> עם השפעתן הרבה, הרי מטבעה של מסורת תורה שבעל פה נתפרשו משפטים אלה בדרכים שונות שתאמו את תפיסת הכותב או הדרשן. אעיר רק חשובה שאלת היחס בין שתי אמירות אלה, והתחומים שכל אחת מהן נוגעת אליהם. האמירה "הכול בידי שמים חוץ מצנים פחים" מחדדת את תחום שליטת האדם על האירועים הקורים לו. בשונה מכך "הכול בידי שמים חוץ מיראת שמים" היא, לכאורה, אמירה בשאלה כמה שולט האדם במעשיו. עם זאת, הניסוח הקרוב של שתי האמירות עשוי ליצור טשטוש בין התחומים, שדומה שאכן קיים בדברי חכמי תורה שבעל פה לאורך הדורות. משיק לרעיונות אלה הוא המוטיב הסתר פנים או סילוק שכינה, שממנו ובו הסרת ההגנה מן האדם או העם. יסודותיו במקרא<sup>33</sup> ונוכחותו ניכרת בדברי חז"ל.<sup>34</sup> רעיון זה שונה מראיית העונשים כמעשי האל, כפי שעולה ממקורות שונים החל מן המקרא כמו, למשל, מפרשיות התוכחה בתורה.<sup>35</sup>

26 כלשונו של הראב"ד בהשגתו על רמב"ם, משנה תורה, הלכות שופר סוכה ולולב, פרק ח הלכה ה.

27 בבלי, ברכות ז ע"א.

28 פסיקתא רבתי, פיסקא כב, הדברות פרשה תנינותא (דף קיד ע"ב).

29 ראו למשל יר' לב 19-23.

30 ראו למשל שם, יב 1-5. ראו אורבך, השגחה, עמ' 468, הסבור כי לתנאים ולאמוראים משותפת האמונה בחופש הבחירה מזה ובהשגחה מזה, "אבל נבדלים הם בקביעת גבולותיהם ובדרכי ההשלמה ביניהם".

31 למשל בבלי, ברכות לג ע"ב.

32 למשל שם, כתובות ל ע"א.

33 ראו למשל דב' כג 15; שם, לא 17.

34 ראו למשל תרגום אונקלוס לשמות לג 5; בבלי, סוטה ג ע"ב; ט ע"ב; מז ע"ב; ויקרא רבה, פרשה כו, סימן ב (כרך ג, עמ' תקצ) ועוד. ראו גם להלן הערה 330 בפרק הראשון.

35 ראו למשל וי' כו 16 ואילך: "והפקדתי עליכם בהלה [...] ונתתי פני בכם וניגפתם [...]"



במידה רבה ממשיכים הדרשנים לאורך הדורות להחזיק בתפיסות אלה, אך נשתלבו בהן, במידות שונות, השפעות של תפיסות בתי המדרש הפילוסופיים. שאלת הרצון החופשי אל מול ידיעת האל והשגחתו, שאפשר אולי לראות את ניצניה בדברי חז"ל,<sup>36</sup> נתחדדה בדיונים של חכמי ימי הביניים. בה בעת הלכו ונשתכללו, פעמים רבות מתוך שילוב גישות מסורתיות עם רעיונות פילוסופיים, תפיסות של השגחה דיפרנציאלית, המתארות רמות שונות של השגחה על בריות שונות לפי מעלתם הקבועה או המשתנה. אבי כל התפיסות הללו הוא הרמב"ם,<sup>37</sup> אולם ממנו ואילך נתעצב רעיון זה באופנים שונים.<sup>38</sup> המקובלים, בדומה לפילוסופים,<sup>39</sup> עוסקים בתיאור חוקיות רוחנית של המציאות. משמעות הדבר היא שהשכר והעונש אינם באים מתוך מעורבות וולונטרית של האל, אלא כנגזרת סיבתית-רוחנית של מעשי האדם.<sup>40</sup> שלום ציין שכבר חלק מראשוני המקובלים ייחסו את ההשגחה לספירה העשירית, המזוהה עם השכינה ועם נוכחות האל הקבועה בעולם.<sup>41</sup> עוד הוא מביא את דברי הזוהר המתפלמס עם הבנת מאורעות העולם כמקרים, אך תולה את מעורבות ההשגחה בעולם כמעשי בני האדם.<sup>42</sup> כן מסכם שלום את דיונו של רמ"ק בדבר ההשגחה, ומלמד כי רמ"ק מערער את תפיסת ה"ביטחון" וסבור כי "האדם אינו יכול לבטוח [...] ושמא הוא בהסתר פנים מחמת איזה עוון ויהיה מזומן אל הקרי".<sup>43</sup> ללמדנו שאין ההשגחה תמידית. יש מקום לעיין, שמא יש בעמדותיהם של המקובלים הדהוד לעמדת ההשגחה הדיפרנציאלית ולמוטיב "הסתר פנים" שהוזכרו לעיל, והעדפתם על פני ראיית העונשים כמעשי האל.

כל אלה עומדים ברקע דברי הדרשנים בראשית החסידות, שבהם נעיין בספר זה.

ושברתי את גאון עוזכם"; דב' כח 20 ואילך: "יישלה ה' בך את המארה [...] ידבק ה' בך את הדבר [...] יככה ה' בשחפת [...] יתגך ה' ניגף לפני אויביך".

36 ראו א"ע, השגחה, טורים 477-478.

37 שם, טורים 478-483.

38 ראו למשל את דברי ר' יצחק עראמה שיובאו להלן בפרק שני, סעיף 5.א.

39 ואין כאן המקום לדון במידת השפעת הפילוסופיה על הקבלה.

40 א"ע, שם, טור 483.

41 שם.

42 שם, טור 484. ראו להלן הערה 426 בפרק ראשון.

43 א"ע, שם.

# מסקנות ומשמעויות

## 1. הבחירה הרחבה כנגזרת מן העבודה בגשמיות

תלמידי הבעש"ט אשר בדבריהם עסקנו בספר זה, ייחסו כוח רב לאדם בכלל, ולצדיק הדבק באל בפרט. כבר ר' בחיי אבן פקודה, בהקדמתו לספרו "חובות הלבבות",<sup>1</sup> קובע כי למעשה הדתי יש ערך רק אם הוא בא מתוך בחירה. אפשר לראות היגיון פנימי בכך שבהשקפת עולם קבלית, שבה נתפסת העשייה הדתית כפועלת בעולמות האלוהיים ומכוח זה אף משפיעה על עולמנו זה, תקפה קביעה זו ביתר שאת. זאת משום שייחוס הבחירה לאדם נגזר לא רק מן השכר שמובטח לו על מעשיו הטובים והעונש על אלה הרעים, אלא גם מכך שתפקידו הוא לפעול תיקון בעולמות והוא עלול – כנגד זה – לפגום בהם. על אחת כמה וכמה נכונה קביעה זו ביחס למבשרי החסידות. הרחבת היקפה של העבודה הדתית אף אל מעשי החולין נדון רבות במחקר. ייתכן שלהרחבה זו יש זיקה אף אל ממדי חופש הבחירה המיוחס לאדם. ההנחה שכל מעשה של האדם, ואף מעשה של חול, עשוי לפעול לטובה (או לרעה), כוללת, ממנה ובה, את הענקת הבחירה לאדם, מה יעשה ובאיזו כוונה.<sup>2</sup> מכאן נובעת כפי הנראה גם ראיית האדם כשליט במציאות. במעשיו ובאמרי פיו הוא יכול לחולל בה, בדרכים שונות, שינויים אם לטוב ואם למוטב. עם זאת, לא נכון לייחס לחכמים שבדבריהם עיינו הכחשה של טבע המציאות. "הטבע" מזוהה עם ספירת המלכות. מכיוון שכך עלול האדם לגרום לניתוק העולם הזה מן העולמות שמעליו, כך שהוא יתקיים לעצמו, לפי חוקיותו הפנימית. האדם הפועל "לשם שמים" או "בדבקות", הוא אשר יכול להוציא את השכינה מן הגלות, לשחרר את הטבע מחוקיותו. מושג השכינה בגלות מזוהה לעתים עם התיאור הקבלי של ניצוצות שנפלו. בחלק מן הדרושים שלמדנו מיוחסים לניצוצות אלה כעין חיים משלהם. רצונם להידבק בשורשם הוא מניע לאירועים הקורים במציאות.

1 חובות הלבבות, הקדמה, עמ' 72.

2 השוו לעיל פרק שני, סעיף 3.ד, סמוך להערה 68.

עניין הדבקות בחסידות, שהוא שדה שדשו בו רבים, לא היה כלול מתחילה בשאלת המחקר. כאמור, מתחילה לא באתי אלא לבדוק את אמונתם של תלמידי ר' ישראל בעש"ט, ביחס להשגחת האל על עולמו. ברם, נתברר לי שהא בהא תליא: המושג הוא הדבק. דומה שבתודעת מורי החסידות שעסקנו בהם זוהתה התפיסה מבית מדרשו של הרמב"ם, כי כל אדם מושגח לפי ערכו ולפי מידת שלמותו, עם המשימה של ייחוד העולמות העליונים והורדת שפע לעולם הזה הבאה מכוחו.

פעמים מדובר בצדיק שיכול לשנות את המציאות ולחולל נסים; פעמים באדם הנוסע למסעותיו, אך באמת ה' מכוונן צעדיו כדי שישלים את משימת התיקון המוטלת עליו. יש שנדרשת לא דבקות ישירות באל אלא דבקות בצדיק או בתלמיד החכם, וההמון המחזיק באיש המעלה ומפרנסו יעבור מכוח דבקות זו משלטון המקרה אל תחומה של ההשגחה.

כפי שהערתי במבוא, נעדרת מן הדרושים תודעה של חידוש או של מהפכה. זאת, אף אם במבט לאחור יכולים אנו להצביע על שינוי דגש שהיה צעד חשוב לקראת בניית תודעה של "חסידות" כדרך ייחודית. כוונתי לתשומת הלב אל הציבור הרחב וניסיון לעשותו שותף בעשייה הקבלית. אמת, אף בכך אין מהפכה. אנו מוצאים פעילות קבלית דורות רבים קודם לתקופה שאנו עוסקים בה, שנועדה אף להמון הפשוט.<sup>3</sup> עם זאת, דומה שלפנינו עדויות למאמץ חסידי מיוחד במתן ערך מתקן למעשיהם של יהודים פשוטים.<sup>4</sup> עמדנו על קיומם של סגנונות ורעיונות שונים בדרושו של כל אחד משלושת החכמים שנחקרו. הצענו שההבדלים בצורה ובתוכן נובעים מהבדלים בקהל היעד של הדרוש. שלושתם הפנו ממרצם להורות את תורתם לציבורים שונים, ולצורך כך דיברו לעתים בשפה המשתמעת לכמה פנים או שייחדו דרוש לקהל מסוים.<sup>5</sup> דרך משל, ראינו כיצד רעיונות שרווחו בחברה, כגון האמונה ב"עין הרע", קיבלו פנים חדשות שעוצבו מתוך התכוונות קבלית. לא נראית לי, עם זאת, הטענה שראשוני החסידות דגלו ב"דמוקרטיזציה של הרוח" ובשוויון מעמדי-רוחני.<sup>6</sup> הדרושים, בוודאי אלה של ר' יעקב יוסף מפולנאה, רוויים במודעות לפערים בין העילית להמון, ואף טוענים פערים אלה במשמעויות שונות.

3 ראו למשל הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 251–255, המתאר את תפוצתה של קריאה ריטואלית בוזהר והפצתה מתוך תפיסה שאף על פי שהקוראים אינם מבינים את התוכן, יש ערך בעצם המעשה.

4 השו"ג' ייקובס, ניצוצות, עמ' 117, 122.

5 השו"ג' שגיב, השושלת, עמ' 253–254.

6 ראו למשל ג' ייקובס, ניצוצות, עמ' 117.

למדנו כי נוסף על ראיית פעילותה של השגחה אלוהית כתלויה במעשי האדם, נוכח בבתי מדרש חסידיים, בעקבות אלה הקבליים, מוטיב "הסתר פנים". לכך עשויות להיות השלכות שונות. ראיית העונשים, הצרות והגלות, לא כמעשי האל אלא כתוצאת הסתלקות הנוכחות האלוהית, עשויה להעניק קיום לרע ככוח העומד לעצמו, ופוגע באדם ברגע שמסתלקת ממנו ההשגחה. האדם במעשיו מביא עליו את פגיעת הרע, בסלקו ממנו את ההשגחה. הגאולה מן הרע מזוהה ממילא עם חזרת השכינה, היא חזרת ההשגחה. לשון אחר – הזיהוי של "השגחה" עם "הגנה" מעקר את העונש מן הפעילות הוולונטרית של האל ומעביר אותו לידי האדם, אשר במעשיו מאפשר את השראת השכינה או גורם להסתלקותה.<sup>7</sup> ייתכן שקביעות אלה שימשו כדי להקל את ההתמודדות עם תחושת האקראיות שבמציאות ועם השאלה הקדומה כיצד זה "צדיק רוע לו".

## 2. כוח הדיבור – כוח הדרשה לפעול

המשמעות המעשית שקיבל הרעיון הקדום שהעולם נברא בדיבורו של האל היא שגם למחשבתו ולדיבורו של האדם יש כוח לפעול. גם רעיון זה עצמו נעוץ בתפיסות התפילה הקבליות. כפי שראינו, פותח רעיון זה בכמה אופנים. ראינו את מרכזיותה של התודעה, המחשבה שקודם הדיבור, והיכולת שיוחסה לה לפעול במציאות. עם זאת, ביחס להמון נתרדדה התביעה, ומה שנדרש הוא אמונה תמימה.

פעמים נתפסו מעשה הדרוש והפנייה אל ההמון כפועלים להעלותו ממדרגתו, כלומר כירידה אל מקום נפילת המלכות והעלאתה משם. בדרושי רי"י, דרך משל, ראינו את זיהוי "אנשי החומר" עם שם "אלוהים" ועם "דרך הטבע" ואת תפקידו של הצדיק להעלותם.<sup>8</sup>

דוגמה אחרת היא תוכנם של דרושים שונים הנוגעים בשאלת ההשגחה. מכיוון שאין לצפות מן ההמון לדבקות במובנה הגבוה, הדרך לרתום גם את ההמון למשימת ייחוד הכלה עם דודה היא להביא אותם לדבקות כפי מדרגתם. הדרשה מן השומעים היא להסתכל ולהאמין בכוח הפועל שבנפעל, בחיות האלוהית שבמציאות ובכך להעלותו לשורשו. מחד גיסא, ראוי לשים

7 ראו למשל זוהר, ח"ב, נח ע"א.

8 ראו לעיל בפרק השני, סעיף 5.ה, סמוך להערה 264.